

Ks. Józef GRZYWACZEWSKI, *The Biblical Idea of Divine Mercy in the Early Church*, Warszawa 2016, Wydawnictwo Naukowe UKSW, ss. 378.

Idea Bożego miłosierdzia, obecna już w Piśmie Świętym i kultywowana w Kościele od jego początku, w czasach współczesnych wydaje się być szczególnie popularna. Niewątpliwie przyczynia się do tego mistyczne przesłanie św. Faustyny Kowalskiej oraz posługa duszpasterska św. Jana Pawła II, który zagadnienie Bożego miłosierdzia uczynił jednym z głównych tematów swego pontyfikatu. Prawda ta staje się tak bardzo popularna również i z tej racji, że znajduje ona bezpośredni dostęp do ludzkiego serca i staje się dla niego źródłem nadziei na ocalenie siebie i zwycięstwo w obliczu doświadczanego ciągle zła. Jednocześnie jednak to właśnie prawda o miłosierdziu, jak żadna inna, narażona jest na zniekształcenia i w ostateczności na niezrozumienie wówczas, gdy jest utożsamiana ze współczującym i litościwym tolerowaniem własnych bądź cudzych grzechów, wad i złych przyzwyczajęń oraz przeciwstawiana sprawiedliwości. Stąd też potrzebny jest nieustanny namysł nad tą tajemnicą relacji Boga do człowieka, i prawdy o niej należy poszukiwać nie tylko w popularnych dziełach mistyków, lecz także w źródłach wiary chrześcijańskiej, czyli w Piśmie Świętym i Tradycji Kościoła.

Naprzeciw temu wyzwaniu wychodzi książka ks. prof. dr. hab. Józefa Grzywaczewskiego, która podejmuje dociekania nad ideą Bożego miłosierdzia, obecną w Piśmie Świętym Starego i Nowego Testamentu, a interpretowaną w pismach Ojców Kościoła. Ze względów na rozległe pole badawcze Autor już we wstępie zapowiada, że może wziąć pod uwagę jedynie te teksty, które są najbardziej reprezentatywne dla poszczególnych epok dziejów Kościoła, a wybór ten wydaje się jak najbardziej uzasadniony i właściwy. Pomimo tego koniecznego zawężenia Autor uwzględnia bogatą literaturę źródłową i liczne opracowania naukowe podjętego tematu. Stąd też obecność w tekście wielu odwołań do Septuaginty (gdyż ona właśnie stanowi główne źródło biblijne dla Ojców Kościoła) oraz do licznych dzieł Augustyna, Ambrożego, Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nyssy, Cezarego z Arles, Klemensa Aleksandryjskiego, Klemensa Rzymskiego, Cypriana z Kartaginy, Euzebiusza z Cezarei, Fulgencjusza z Ruspe, Hermasa, Hilarego z Poitiers, Ireneusza z Lyonu, Jana Chryzostoma, Ignacego z Antiochii, Justyna Męczennika, Tertuliana, Leona Wielkiego, Nicetasa z Remezjany, Orygenes, Socratesa Scholastyka, Sozomena, a także do Tradycji Apostolskiej, dokumentów synodalnych i soborowych Kościoła pierwszych wieków, a nawet do ważnego dla patrystyki pism żydowskiego filozofa Filona

z Aleksandrii. Te bogate źródła uzupełnione są przez liczne opracowania wystarczające do zakorzenienia podjętych badań w nurcie współczesnych osiągnięć naukowych.

Książka składa się z sześciu rozdziałów. Rozdział pierwszy pt. „Divine Mercy in the Old Testament” (s. 7-92) podejmuje zagadnienie rozumienia idei Bożego miłosierdzia w Starym Testamencie. Autor wyjaśnia najpierw podstawowe terminy, w których zawarta jest idea miłosierdzia, a mianowicie hebrajskie *hesed* i *rahamîm*, ukazując ich znaczenie w poszczególnych kontekstach biblijnych. Następnie ukazuje Boga jako pełnego miłosierdzia oraz konfrontuje ten obraz z wizerunkiem surowego Sędziego. Szczególną uwagę Autora zwraca Ps 50 (51) i jego kontekst grzechu Dawida, w którym odsłania się dramat obecny w dialogu miłosierdzia, czyli spotkanie grzeszności człowieka, wyznania win oraz jego pragnienia powrotu do Boga z łaską oczyszczenia i obdarowania nowym duchem. Analizy te są uzupełnione porównaniami do innych tekstów biblijnych oraz wyjaśnieniami Ojców Kościoła, co pozwala na głębsze zrozumienie postawionych problemów.

Nade wszystko jednak miłosierdzie Boga objawia się w dziejach ludzkości i w historii Izraela. Dlatego Autor podejmuje, również w kontekście analizy Ps 50 (51), najbardziej istotne pytanie o pochodzenie grzechu, nawiązując do biblijnego opisu grzechu Adama i Ewy oraz dialogując przy tym przede wszystkim ze św. Augustynem (s. 28-30). Najwięcej miejsca Autor poświęca jednak poszukiwaniu Bożego miłosierdzia w dziejach Izraela, analizując grzech Salomona i odejście od Boga jego następców, upadek Królestwa będący konsekwencją bałwochwalstwa, niewolę babilońską. Można jedynie żałować, że ks. prof. Grywaczewski nie korzysta ze sposobności pojawienia się tego ostatniego tematu do analizy obecnej u św. Augustyna idei niewoli babilońskiej jako stanu człowieka po upadku w grzech.

Uwaga Autora skupia się natomiast na omówieniu tekstów prorockich wyrażających lament nad upadkiem Izraela (Jeremiasz), ale także niosących słowa pocieszenia (Ezechiel), czy też wezwanie do modlitwy (Baruch). W tym bowiem grzech, ukazany jako zasłużona kara, spotyka się miłosierdziem Bożym. Objawia się ono nade wszystko w łasce powrotu do Ojczyzny i domaga się dziękczynienia i wychwalania Bożej łaskawości.

Rozdział drugi, zatytułowany „Divine Mercy in the New Testament” (s. 93-117), ukazuje miłosierdzie Boże, które dopełnia objawienie Starego Testamentu i osłania się szczególnie we Wcieleniu Słowa. Już od pierwszych kart Nowego Przymierza przyjdzie Syna Bożego na świat

jest bowiem ukazane jako miłosierdzie, jakie Bóg objawia z pokolenia na pokolenia (Łk 1, 50). Autor analizuje się najpierw obecność idei miłosierdzia w Ewangeliach, wyjaśniając zawartą w nich terminologię, a następnie opisuje spotkania Jezusa z chorymi, których wybawia On od dotykającej ich biedy cielesnej i duchowej, oraz bada wezwania Chrystusa do bycia miłosiernym, obecne w Kazaniu na Górze i przypowieściach. Następnie ks. Grzywaczewski prezentuje ideę miłosierdzia w listach św. Pawła i pozostałych pismach Nowego Testamentu. To u Pawła znaleźć można określenie Boga, który bogaty jest w miłosierdzie (Ef 2, 4). Apostoł wyjaśnia tę tajemnicę na różne sposoby. Ukazuje Boże miłosierdzie w kontekście niewiary Izraela, Prawa i usprawiedliwienia z łaski, Bożego przebaczenia, bogactwa darów duchowych. Autor nie ucieka także przed trudnymi tematami, jak surowość dyscyplinarna św. Pawła i jego radykalna walka z grzechem, włącznie z wyłączeniem grzesznika ze wspólnoty Kościoła. W toku rozważań okazuje się bowiem, że ta ekskomunika nie jest sprzeczna z miłosierdziem, ale jest właśnie jego wyrazem, bo chodzi w niej o nawrócenie i ocalenie grzesznika (s. 109-110).

W analizie pozostałych pism nowotestamentalnych Autor zwraca uwagę na te teksty, w których miłosierdzie Boże objawia się szczególnie w zmartwychwstaniu Chrystusa i ofiarowaniu ludziom nowego życia, w przebaczeniu grzechów, koniecznością wyznania ich, w objawieniu Słowa, które przychodzi do ludzi poprzez prawdę i łaskę. Miłosierdzie Boże w Nowym Testamencie związane jest zatem z osobą i dziełem zbawczym Chrystusa.

Rozdział trzeci, pt. „God’s mercy experienced in the early Church in the *secunda poenitentia*” (s. 119-156), przenosi Czytelnika w czasy pierwotnego Kościoła, który w epoce prześladowań zмага się z ważnym nie tylko dla dyscypliny, ale także dla teologii problemem powrotu do wspólnoty chrześcijan upadłych. Jest to zagadnienie drugiej pokuty, czyli szansy na nawrócenie danej grzeszkowi po chrzcie. Ks. Grzywaczewski omawia najpierw kwestię rozumienia przebaczenia grzechów w najstarszych pismach wczesnochrześcijańskich, ideę czystości moralnej oraz sposób postępowania Kościoła po-apostolskiego wobec grzeszników, a następnie podejmuje zagadnienie chrztu jako duchowego obmycia i wymogu duchowej doskonałości. Kolejne rozważania ukazują rozwiązania, jakie przyjmuje Kościół wobec konkretnych sytuacji grzechów rozłamu czy upadku pod wpływem prześladowań, przedstawiając na tym tle rysującą się teologię miłosierdzia oraz koncepcję drugiej pokuty i nawrócenia. Autor dosyć szczegółowo omawia więc podstawowe dla tego zagadnienia dzieła Klemensa Rzymskiego, *Pasterza Hermasa*.

Dla uzupełnienia panoramy ówczesnych poglądów ukazuje również myśl Tertuliana, który odrzuca możliwość drugiej pokuty dla wielkich grzeszników.

Kolejny rozdział, tj. czwarty, zatytułowany: „The theological considerations on Divine mercy and the practice of remission of sins in the East” (s. 157-251), stanowi obszerną kontynuację dotychczas ukazanych problemów na podstawie analiz myśli wschodnich i zachodnich Ojców Kościoła. Autor przedstawia więc myśl Klemensa Aleksandryjskiego i jego koncepcję Logosu, Kościoła jako szkoły, w której Logos leczy, wychowuje i naucza, z jej trzema stopniami formacji i rozwoju miłości. Na uwagę zasługuje tutaj mniej znane nauczanie Klemensa o Bożym miłosierdziu i praktyce pokutnej jego czasów. Następnie Autor opisuje poglądy Bazylego Wielkiego, analizując jego listy do upadłych mnichów oraz dziewic, a następnie przedstawia koncepcję Grzegorza z Nyssy, podkreślając jego myśl o związku Bożego miłosierdzia z Jego miłością i wszechmocą oraz z krzyżem Chrystusa. To miłosierdzie Boga, które jest odwieczne, objawia się zatem w czasie, stając się dostępne dla człowieka. Stąd już Jego objawienie jest wyrazem miłosierdzia. Następnie Autor analizuje myśl Grzegorza z Nazjanzu zderzającą ludzkie doświadczenie zła z koniecznością prośby o Boże miłosierdzie, zwłaszcza w trudnych sytuacjach grzechu i błędów. Ciekawa jest tu analiza pięciu rodzajów chrztu w myśli tego Ojca Kościoła, a mianowicie chrzest Mojżesza, Jana Chrzciciela, chrzest liturgiczny udzielany w Kościele, chrzest męczeństwa oraz smutku i płaczu. Opisując z kolei teologię Jana Chryzostoma, Autor przedstawia miłosierdzie Boże w odniesieniu do człowieka jako bycie wybranym przez Boga, które to wybranie jest usprawiedliwieniem. Przykłady tego miłosiernego wybrania widoczne są w postaci biblijnego Jakuba, Mojżesza i Izraela, a także Apostołów. Odpowiedzią człowieka powinno być czynienie miłosierdzia, która odsłania się jako cnota charakterystyczna dla chrześcijan. Ono wiąże człowieka z życiem wiecznym. Zakończenie tego rozdziału stanowi ukazanie praktyki pokutnej ówczesnego Kościoła.

Rozdział piąty pt. „The remission of sins based on Divine mercy in the Western theology and practice” (s. 253-336) jest próbą przyjrzenia się teologii miłosierdzia Bożego i praktyce pokutnej Kościoła zachodniego. Autor rozpoczyna od kontrowersji dotyczącej sposobu przyjmowania do wspólnoty Kościoła upadłych chrześcijan, co szczególnie widoczne jest w pismach Cypriana z Kartaginy. Opisuje więc praktykę wstawiennictwa wyznawców za tych, którzy w jakikolwiek sposób zaparli się Chrystusa, oraz związane z tym nadużycia w praktyce pokutnej, piętnowane przez biskupa Kartaginy, a także jego koncepcję odpusz-

czenia grzechów, które dokonuje się w Kościele. Omawiając poglądy Ambrozego z Mediolanu, Autor podkreśla jego koncepcję miłosierdzia, które jest cnotą chrześcijańską niezbędną do osiągnięcia doskonałości jako pełne naśladowanie Boga. Ambroży podkreśla również, że to Kościół jest właściwym miejscem, w którym obawia się Boże miłosierdzie i w którym możliwe jest przebaczenie grzechów. W koncepcji Hilarego miłosierdzie jawi się jako miejsce spotkania Boga z człowiekiem i ono właśnie znajduje się u podstaw przebaczenia win.

Komentując myśl Augustyna, Autor odnosi się najpierw do jego biografii i przedstawia jego poszukiwanie Boga oraz nawrócenie, bazując głównie na słynnych *Wyznaniach*. Stąd też doświadczenie miłosierdzia odsłania się najpierw jako przebaczenie grzechów. Dobrze, że ks. Grzywaczewski nie ogranicza się jednak to tego najbardziej znanego motywu miłosierdzia znajdującego się w myśli Augustyna, ale ukazuje również jego odkrywanie Kościoła jako miejsca, w którym jest obecny Bóg. Słusznie zauważa Autor, komentując myśl biskupa Hippony, że działanie Boga w Kościele nie jest jednak ograniczone do jego widzialnych struktur, więc i Jego miłosierdzia nie da się do końca sprowadzić tylko do odpuszczenia grzechów w Kościele. Stąd też może ono być realną perspektywą również dla tych, którzy zostali w niego wykluczeni, albo nigdy do niego nie przystąpili. Również kara wyłączenia ze wspólnoty posiada moc wychowawczą i jest lekarstwem. Szkoda jedynie, że Autor nie rozwija tego interesującego wątku.

W dalszej części swej książki ks. Grzywaczewski opisuje poglądy Cezarego z Arles, dla którego miłosierdzie Boga jest owocem Jego miłości, a także zderza z nią doświadczenie grzechu i wielkiej liczby grzeszników w świecie. Stąd też u tego Ojca Kościoła Autor poszukuje sposobu pogodzenia miłosierdzia ze sprawiedliwością Boga oraz podkreśla konieczność pokuty za grzechy. Ciekawą część pracy stanowi również opis regulacji pokutnych wprowadzonych do Kościoła przez papieża Leona Wielkiego, w czasach dalekich już od moralnego rygoru wcześniejszych wieków.

Rozdział szósty, zatytułowany „The application of the idea of Divine mercy in our times” (s. 337-349), jest najkrótszym rozdziałem prezentowanej książki, ale nie mniej ważnym dla jej całościowej wymowy. Autor podkreśla bowiem, że podstawowe idee i teologiczne rozwiązania tajemnicy miłosierdzia Bożego, kwestii przebaczenia grzechów i pokuty wypracowane przez Ojców Kościoła znajdują swoje ważne miejsce w dziejach wspólnoty chrześcijańskiej następnych wieków. Inspirowały one bowiem wielu świętych (np. Katarzynę ze Sieny, Małgorzatę Alacoque, Franciszka Salezego), przez co znalazły swe praktyczne zastoso-

wanie w życiu Kościoła (np. nabożeństwo do Najświętszego Serca Pana Jezusa) oraz poczesne miejsce w jego oficjalnych dokumentach. Autor, omawiając to oddziaływanie myśli patrystycznej na czasy współczesne, ogranicza się jednak do przywołania jeszcze bliższych nam czasowo postaci, dla których ważną jest idea miłosierdzia, a mianowicie Fausty-ny Kowalskiej, Jana Pawła II i obecnego papieża Franciszka. Najmniej miejsca poświęca jednak tej, którą nazywa się Apostołą Bożego miłosierdzia, ale za to więcej na analizę nauczania Jana Pawła, a szczególnie jego encykliki o Bożym miłosierdziu i adhortacji o pokucie i pojednaniu, zaznaczając przy tym wpływ na myśl papieską tradycji patrystycznej. Autor omawia także bullę papieża Franciszka *Misericordiae vultus*, otwierającą Nadzwyczajny Jubileuszowy Rok Miłosierdzia, a także nawiązuje do przemówień papieskich wygłoszonych podczas światowych Dni Młodzieży 2016 r. w Krakowie.

Niewątpliwą zaletą prezentowanej książki jest dobra analiza tekstów patrystycznych, oparta o teksty źródłowe, oraz przystępne wyjaśnienie ważnych dla badanego zagadnienia pojęć zaczerpniętych z języka greckiego i łacińskiego. Narracja podporządkowana jest tematowi, a nie poszczególnym Ojcom Kościoła, co ułatwia śledzenie myśli Autora i zrozumienie wcale niełatwego tematu pracy, zaś uwzględnienie chronologii omawianych dzieł pozwala dostrzec rozwój myślenia o miłosierdziu Bożym. Zdarzające się niekiedy pomyłki, jak np. błędnie podane sigła Ef 3, 31-32 (s. 107), są jedynie drobnymi niedoskonałościami, które w niczym nie umniejszają wartości tej książki.

Dla jej oceny niebagatelny jest również kontekst jej powstania, a mianowicie uroczystość Chrystusa Króla 2016 r., na zakończenie Roku Miłosierdzia. Tym samym jest ona ważnym teologicznym akcentem związanym z jego przebiegiem oraz pozwala głębiej spojrzeć na tajemnicę miłosiernej miłości Boga. Stąd też wydaje się ona przydatną lekturą nie tylko dla specjalistów zajmujących się badaniem myśli Ojców Kościoła, lecz również – jak zaznacza Autor we wstępie (s. 6) – wszystkich zaangażowanych w pracę duszpasterską i dialog ekumeniczny. Język angielski, w którym jest ona napisana, a także jasny i przystępny sposób narracji pozwala uznać, że zarówno pod względem zasięgu, narodowościowego, jak i intelektualnego, może ona spełnić założony cel. Sprzyja temu również podjęty temat pracy, gdyż to właśnie miłosierdzie Boże i płynące z niego wzajemne pojednanie jest właściwą przestrzenią spotkania z Bogiem i innymi, niekiedy zupełnie obcymi ludźmi.